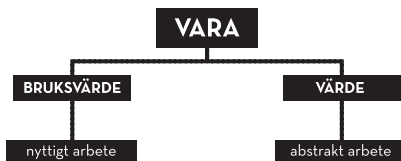

IV: Arbetets dubbelnatur

När Marx i första kapitlets andra sektion säger att teorin om arbetets dubbelnatur ”är själva kärnpunkten då det gäller att förstå den politiska ekonomin”, är detta i syfte att understryka vad som är nytt och speciellt med kapitalismen jämfört med tidigare produktionssätt. Marx visar hur varuformen adderar värde till nyttan genom kontroll över arbetet, och hur denna kontroll ger upphov till abstrakt arbete på det sätt vi berört tidigare. Det är svårt att överskatta betydelsen av distinktionen och relationen mellan nyttigt arbete och abstrakt arbete. I ett brev till Engels skriver Marx att ”det bästa i min bok är det första kapitlets fastställande av arbetets dubbelnatur – olikheten mellan dess uttryck som bruksvärde och som bytesvärde (dessa fakta är grundläggande för all förståelse). Och detta understryks redan från början, i första kapitlet.”¹

¹ Marx till Engels (8:e augusti 1867), i Karl Marx & Friedrich Engels, *Brev i urval*, 73.

Diskussionen om abstrakt arbete har redan indikerat dess betydelse. Vi såg hur Marx nådde fram till det abstrakta arbetet genom en analys av det nyttiga arbete som skapar bruksvärde. Vi såg också något av dialektiken i kampen om uppdelningen av nyttigt arbete, den kamp i vilken kapitalet försöker skapa värde (abstrakt arbete) som arbetarklassen i sin tur försöker övervinna. I den andra sektionen återvänder Marx till analysen av arbetets dubbelnatur i tre olika steg. Först koncentrerar han sig på nyttigt arbete, som producerar bruksvärde. Därefter kan han peka ut den särskilda karaktären hos värdeskapande arbete (abstrakt arbete). Utifrån dessa båda perspektiv klargör han slutligen analysen av produktiviteten och lägger grunden för sin presentation av kapitalets strategi för relativt mervärde.

Nyttigt arbete

För att åstadkomma varuproduktion och varuutbyte måste kapitalet kontrollera en rad olika former av nyttigt arbete som producerar kvalitativt åtskilda bruksvärden. Utan detta skulle varken kapitalistisk produktion eller kapitalistiskt utbyte ta plats. Detta medför en samhällslig uppdelning av samhällets nyttiga arbete. För att upprätthålla och kontrollera ett allt större antal typer av produktion måste kapitalet kunna fördela arbetet så som det finner lämpligt, och uppnå just den formbarhet hos arbetet som vi sett ligger till grund för abstrakt arbete. En konstant förändring av arbetsdelningen medför att arbetarna hela tiden flyttas från en typ av nyttigt arbete till en annan.

Nu sker denna för kapitalismen nödvändiga uppdelning av det nyttiga arbetet på flera nivåer. Marx nämner den industriella fabriken interna organisation som en plats där arbetsdelningen fortgår utan något utbyte mellan de enskilda producenterna. Det finns andra områden i den större sociala fabriken där man kan iaktta samma situation. I en familj råder exempelvis en arbetsdelning mellan man, hustru och barn. Det bruksvärde som var och en av dem producerar görs tillgängligt för de andra helt utan marknadsutbyte. Som vi sett utgör dessa uppdelningar väsentliga aspekter av uppdelningen av det nyttiga arbetet.

I sin diskussion lägger Marx fram det allmänna påståendet att nyttigt arbete, i det att det skapar bruksvärde, är ”ett av alla samhällsformer oberoende existensvillkor för människan, den eviga naturnödvändigheten att sörja för ämnesomsättningen mellan naturen och människan, alltså den mänskliga tillvaron.” Genom att påstå att situationen är ”av alla samhällsformer oberoende” ställer han upp nyttigt arbete som ett allmänbegrepp, något som återfinns inom alla produktionssätt. Detta sker i överensstämmelse med hans diskussion om produktionen i ”Inledning till *Till kritiken av den politiska ekonomin*”. I den diskussionen skilde han mellan den allmänna karaktären hos den produktion som finns i alla samhällen och de specifika särdrag hos produktionen som utmärker olika samhällen (i form av olika produktionssätt).² Kommentarererna i *Kapitalet* om nyttigt arbete (gentemot abstrakt arbete) förtydligar produktionsens allmänna karaktär som produktion av bruksvärden.

För att nu göra en politisk tolkning av skillnaden mellan nyttigt arbete och abstrakt arbete måste vi använda oss av samma typ av analys som vi använde beträffande bruksvärde och bytesvärde. Även här finns det en ”arbetarklassida” och en ”kapitalistsida”, helt enkelt eftersom nyttigt arbete producerar de bruksvärden som arbetarklassen vill ha, och eftersom abstrakt

² Karl Marx, ”Inledning till *Till kritiken av den politiska ekonomin*”, 229–236.

arbete utgör värdets substans och mervärde för kapitalet. Tyvärr har många marxister stannat här i sin analys och dragit den farliga politiska slutsatsen att man kan störta kapitalet genom att helt enkelt eliminera den kapitalistiska sidans abstrakta arbete, medan man behåller det nyttiga arbetet. Socialismen och kommunismen påstår förvisso att frigörandet av det nyttiga arbetet från värde innebär arbetarklassens frigörelse, där den uppnår sin fulla potential som klass sysselsatt med nyttigt arbete. Detta argument påminner mycket om Proudhons hållning, som Marx kritiserade hårt: avskaffandet av den dåliga sidan och bevarandet av den goda.³ Ett av de mest ödesdigra exemplen på detta sätt att resonera är Lenins förslag 1918 att taylorism skulle införas i Sovjetunionen eftersom det var ett avancerat och vetenskapligt sätt att organisera nyttigt arbete.⁴ Han antog att den kapitalistiska aspekten av taylorismen som en sofistikerad form av utsugning automatiskt skulle försvinna efter revolutionen, när man avskaffat den privata egendomen och kapitalistklassen.

Resonemangets teoretiska, för att inte tala om politiska, brister framstår omedelbart under vår klassanalys, och när vi erinrar oss den intima relation mellan nyttigt arbete och abstrakt arbete som analyserades i sektionen om värdets substans. Kapitalisternas besatthet av abstrakt arbete (värde) gör att de formar uppdelningen av det nyttiga arbetet, och därmed hela dess struktur, för att åstadkomma det abstrakta arbetets homogenitet. *Detta medför att nyttigt arbete under kapitalet är det material som abstrakt arbete skapas av.* Det arbete som påförs människor genom varuformen, vilken utgör värdets substans under kapitalet, kan bara existera som en flytande struktur av konkret nyttigt arbete. Avskaffandet av kapitalistiskt arbete

³ Se Karl Marx, *Filosofins elände*, (Arbetarkultur, 1949), eller för en kort sammanfattning av kritiken av Proudhon, se Marx till P.W. Annekokow (28:e december 1846), i Karl Marx & Friedrich Engels, *Brev i urval*, 9–20.

⁴ Lenin, "Sovjetmaktens närmaste uppgifter", i *Väldas verk i tio band: vol. 8* (Progress, 1989), 24–27.

eller abstrakt arbete måste innebära avskaffandet av konkret nyttigt arbete, så länge detta är en verksamhet som påförs genom samhällelig kontroll. Marx visar gång på gång i *Kapitalet* hur formerna för det nyttiga arbetet skapas genom klasskamp. Samarbete såsom den grundläggande formen att organisera arbete idag, är kapitalets produkt och bär också dess signum. Nyttigt arbete inom industrin är alltid, oavsett under vilken period det sker, utformat efter kapitalets behov av att kontrollera arbetarklassen. Eftersom nyttigt arbete därmed producerar såväl värde och kontroll som bruksvärden, kan det heller inte "befrias". Det måste krossas i sina rådande former på det att också värdet ska kunna krossas. En kanske bättre riktlinje att använda här är en av Lenins kommentarer kring störtandet av den kapitalistiska staten: staten kan inte övertas och användas som den är utan måste förstöras. Detsamma gäller för det nyttiga arbetet såsom vi känner det under kapitalet.

Att tala om "nyttigt arbete" efter kapitalismen ter sig lika problematiskt som att tala om staten efter kapitalismen – förändringarna måste vara både kvalitativa och kvantitativa. Idén om en postkapitalistisk stat som konstituerats så att den "vittrar bort" och försvinner så snabbt som möjligt, kan användas som analogi till tanken på efterkapitalistiskt "arbete". Vi har sett att det under kapitalet finns en tendens att hela tiden utöka arbetet. Såväl det kvantitativa som det kvalitativa (arbetsdelning) utökandet av arbetet som medel för social kontroll ligger till grund för det abstrakta arbetet, och därmed även för värdet. Men vi har också sett att denna utökning alltid stöter på motstånd från arbetarklassen. Vi kan anta att i ett postkapitalistiskt samhälle kommer denna kamp att ha resulterat i mindre arbete, och att den kvantitativa minskningen utgör ett viktigt inslag i den kvalitativa förändringen – att "reducera detta nödvändiga arbete till ett minimum".⁵ Omvänt kan vi konstatera att bevarandet och utökandet av nyttigt arbete, och bevarandet av

⁵ Karl Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, 128.

staten, i nutida "socialistiska" samhällen är ett säkert tecken på att kapitalismen inte försvunnit. Man kan alltså inte tala om en kvalitativ förändring av arbete utan att ta hänsyn till den kvantitativa minskningen. De som går till angrepp på "alienerat" arbete eller talar om arbetets "degradering" under kapitalismen visar en förståelse för hur kapitalet förvandlar nyttigt arbete till ett maktinstrument.⁶ Tyvärr missar de det dialektiska förhållandet mellan den kvantitativa ökningen av arbete, som utgör ett sätt att utöva kontroll, och arbetets kvalitativa förändring. Som vi tidigare sett är kapitalet först och främst kvantitativt som expansion. Det formar den kvalitativa aspekten som en del av denna expansion. Om vi ska kunna tala om att avskaffa kapitalistiskt arbete måste vi ta hänsyn till båda aspekterna. Det enda sättet att åstadkomma "icke alienerat" arbete, det vill säga arbete som inte är ett resultat av maktutövning, är att ta bort det inslag av tvång som varit omöjligt att skilja från arbetets kvantitativa expansion.

I praktiken innebär sådant "nollarbete" förändringen av nyttigt arbete till vad Marx kallar "verksamhetens fullständiga utveckling". Den kapitalistiska utvecklingen har skapat de materiella förutsättningarna för att efter revolutionen kunna "utveckla den rika individualitet som är närvarande i såväl produktion som konsumtion, och vars arbete därför inte längre uppenbarar sig som arbete utan som verksamhetens fullständiga utveckling".⁷ Men vad menas här med "verksamheten"? I vilken situation är arbete inte arbete? Marx hade inte mycket att säga på den punkten, främst av principiella skäl.⁸ Han förkastade det utopiskt socialistiska projektet att dra upp riktlinjerna för ett

⁶ Se till exempel Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*, (Rabén & Sjögren, 1977).

⁷ Karl Marx, *Grundrisse*, 325, [vår översättning].

⁸ Marx enda ingående diskussion av relationen mellan arbete under kapitalet och verksamhet i allmänhet var den del av hans analys av alienationen som sysselsatte sig med "artväsen" – en analys som han talande nog aldrig tog upp igen i vare sig *Grundrisse* eller *Kapitalet*.

framtida postkapitalistiskt samhälle i förväg. Han var övertygad om att arbetarna skulle skapa detta samhälle i en revolutionär process, och att de skulle göra det utifrån sina egna möjligheter och begär snarare än med hänsyn till en intellektuell elits fabrikationer. Vid de tillfällen han talade om ett framtida samhälles natur gällde det ofta den konstnärliga och vetenskapliga kapacitet som skulle frigöras hos människor när det nödvändiga arbetet reducerats till ett minimum.⁹ Marx såg alltså den revolutionära processen som både negativ – frihet *från* kapitalet och upplösningen av en klass definierad av arbete – och positiv – frihet *för* mänskligheten att nå ett högre utvecklingsstadium. Att han vägrade ge mer än korta kommentarer om hur det nya stadiet skulle se ut, är det säkraste belägget för att han verkligen ansåg att det inte fanns någon ”lösning” som gick att räkna ut i förväg. Vid de tillfällen han ändå diskuterade saken utgick han från hur arbetare agerat i olika revolutionära situationer (som till exempel under Pariskommunen).¹⁰ Även om han avfärdade utopiska spekulationer är det inte alldeles omöjligt att Marx vid en revolution skulle ha skrivit under parollen: ”All makt åt fantasin!”

Låt oss nu återgå till diskussionen om nyttigt arbete. Mäniskor och natur antas arbeta tillsammans – båda är källor till rikedom. Det finns dock en problematisk relation dem emellan: en underförstådd skarp uppdelning där ”naturen” blir till en yttre och människan motsatt faktor. I början av *Kapitalet* behandlar Marx detta, och bibehåller därvid en sådan distinktion. Naturen är arbetets ”objekt”, och bearbetas av människan med hjälp av instrument och verktyg.¹¹ Men efterhand i *Kapitalet* utvecklar Marx sin syn på naturen, och denna blir alltmer till en aspekt av den samhälleliga organisationen istället för ett utomstående objekt. I det andra bandet, där Marx

⁹ Karl Marx, ”Fragmentet om maskiner”, 52.

¹⁰ Se Marx analys av kommunen i *Pariskommunen*, (Proletärkultur, 1981).

¹¹ Karl Marx, *Kapitalet*, band 1, 153–160.

diskuterar jordröntan, leds han till slutsatsen att ju mer kapital som investeras i gröda, och ju mer arbete som läggs ner, desto svårare blir det att bestämma grödans "naturliga" fruktbarhet (som arrendet baseras på). Av detta kan vi lära oss att det blir svårare att se naturen som separat och utomstående i takt med att kapitalet allt mer påverkar den i form av ingrepp. Till sist blir det omöjligt att överhuvudtaget dra någon skiljelinje. Dessa synpunkter är högst betydelsefulla för förståelsen av naturvetenskap och teknologi som integrerade beståndsdelar av nyttigt och därmed abstrakt arbete i kapitalismen. Vetenskap och teknologi är omöjliga att ställa utanför klasskampen, vilket framkommer under diskussionen om de innovationer som är produktivitetssökande (och omorganiserar arbetet) i *Kapitalets* kapitel om relativt mervärde.

Låt oss ta två exempel från livsmedelproduktionen. I det tredje bandet tar Marx upp att arrendebönder var tveksamma till att investera i ny teknologi eftersom hela eller delar av den extra profiten skulle tillfalla markägaren.¹² Detta innebär att utvecklingen hejdas och produktiviteten minskar. Senare studier har visat att den vetenskapliga forskning som resulterade i nya sorters högeffektiva grödor för användning i tredje världen, var ett direkt resultat av kapitalisters behov att hantera arbetarklassens revolter och oro inom dessa delar av världen.¹³ Mer generellt kan man säga att vetenskapliga strukturer, samt de mönster de utvecklas efter, formas av den roll de intar i det kapitalistiska samhället och därmed i klasskampen. Marx understryker denna "politiska" aspekt av vetenskap och uppfinningar, som konkretiseras i den oavbrutna utvecklingen av nya maskiner och det till denna utveckling relaterade nyttiga arbetet. "Man kunde skriva en hel historik över de uppfinningar som gjordes efter 1830 och som endast hade till uppgift att tjäna som kapitalets

¹² Karl Marx, *Kapitalet*, band 3, (Cavefors, 1978), 693–720.

¹³ Harry Cleaver, *The origins of the green revolution*, (Stanford University, 1975).

vapen mot arbetarnas revolter”.¹⁴ Ur ett arbetarklassperspektiv ligger det viktiga i att analysera nutida och framväxande former av nyttigt arbete ur ett politiskt perspektiv. Att se dem för vad de verkligen är: kapitalistklassens vapen. Varje gång kapitalet planerar en ny organisering av nyttigt arbete, eller introducerar en ny teknik, bör dessa föresatser analyseras som strategier för att försvaga arbetarklassens position. Detta innebär ingen ”nyludditism” utan ett sätt att förstå kapitalistiska strategier och taktiker för att kunna formulera egna motstrategier och mottaktiker.¹⁵

Abstrakt arbete

När Marx utlägger det abstrakta arbetets ursprung och innebörd behandlar han hur arbetet under kapitalet rör sig från en form av nyttigt arbete till en annan. Han menar att det är ett sätt på vilket det nyttiga arbetets partikularitet övervinns och abstrakt arbete genereras. ”Vid närmare påseende förstår man vidare, att i vårt kapitalistiska samhälle en given mängd mänskligt arbete, alltefter arbetsefterfrågans växlande inriktning, omväxlande tillföres i form av skradderi eller i form av väveri. Denna arbetets formväxling försiggår måhända inte utan friktion, men den måste försiggå.”¹⁶

För att ytterligare förklara abstrakt arbete anmärker Marx att det bestäms kvalitativt i form av rörlighet och kvantitativt i form av tid. Vidare menar han att det på sätt och vis också existerar i form av enkelt eller genomsnittligt arbete. Den tanken finner vi i mer utvecklad form i *Till kritiken av den politiska ekonomin*, där han skriver att ”denna abstraktion av det allmänt mänskliga arbetet existerar i det genomsnittsarbete, som varje genomsnittsindivid i ett givet samhälle kan utföra, ett bestämt

¹⁴ Karl Marx, *Kapitalet*, band 1, 379.

¹⁵ För exempel på den typen av analyser, se artiklarna i *Zerowork* 1, och Gambinos ”Worker’s struggles and the development of Ford in Britain”.

¹⁶ Karl Marx, *Kapitalet*, band 1, 39.

produktivt förbrukande av mänskliga muskler, nerver, hjärna och så vidare. Det är enkelt arbete (engelska ekonomer kallar det "okvalificerat arbete"), till vilket varje genomsnittsindivid kan läras upp."¹⁷ Detta kan te sig ganska vagt. "Okvalificerat arbete" för tankarna till gatusopning, dikesgrävning och andra "lägre" sysslor. Men han syftar inte på den minsta gemensamma "fysiska" nämnaren. "Arbetskraften", skriver han i *Kapitalet*, "måste ha uppnått en viss utvecklingsgrad för att kunna utnyttjas i den ena eller den andra formen."¹⁸ Det är här inte fråga om en biologisk bestämning utan en samhällelig, och som varierar beroende av vilket årtal och vilket land man talar om. Marx tycks mena att det arbete en "genomsnittlig individ" kan utföra i USA 1775 och i USA 1975, eller USA 1975 och Papuas bergstrakter 1975 är helt olika. Betraktar man saken på detta konkreta vis försvinner vagheten. Arbetare från de nämnda tidsåldrarna och platserna skulle kunna lära sig att utföra "genomsnittligt arbete" i en fabrik eller på ett kontor i dagens New York. Men en bonde från 1775 eller en stamkrigare från Papua skulle behöva både mer och annorlunda träning. Det skulle inte bara krävas språkliga, matematiska och mekaniska inslag, utan även drillning i ordning och disciplin. Det "genomsnittliga arbetets" förändring över tid är lika komplicerad som förändringen i levnadsstandard, det vill säga förändringen i arbetskraftens värde.

Produktivitet

I ljuset av diskussionen kring arbetets dubbelnatur kan Marx nu precisera innebörden av produktivetsförändringar: "Produktivkraft är givetvis alltid en det nyttiga, konkreta arbetets produktivkraft, och den bestämmer i verkligheten endast effekten av en ändamålsenlig produktiv verksamhet under en given tidsperiod."¹⁹ Detta innebär att en förändring i produktivitet är

¹⁷ Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, 19.

¹⁸ Karl Marx, *Kapitalet*, band 1, 39.

en förändring i nyttigt arbete, och inte en förändring i abstrakt arbete. Detta är ett av de viktigaste skälen till att förståelsen av skillnaden mellan nyttigt arbete och abstrakt arbete är avgörande ifall man vill förstå den politiska ekonomin. Genom förståelsen av abstrakt arbete kan Marx för första gången analysera innebörden av produktivitetshöjningar, som utgjort en så viktig del av klasskampen. Om exempelvis dubbelt så mycket bruksvärde produceras av samma antal arbetare under en viss tid, innebär det att det nyttiga arbetets produktivitet fördubblats. Eftersom tiden är densamma (resonemanget förutsätter också att arbetets intensitet förblir densamma, vilket Marx inte nämner) blir mängden abstrakt arbete i varje enhet halverad.

En av kapitalistklassens viktigaste strategier baseras på denna princip. I *Kapitalets* tionde kapitel, om den relativa mervärdestrategin, lär vi oss hur arbetarklassens kamp (krav på kortare arbetsdag, lönehöjningar och lägre intensitet) tvingar kapitalisterna att höja det nyttiga arbetets produktivitet genom att ändra förutsättningarna för produktionen.²⁰

Genom att höja produktiviteten hos det nyttiga arbete som i sin tur producerar livsnödvändigheter, minskar kapitalet värdet på de varor arbetarklassen får för att kunna reproducera sig själv. Om värdet på livsnödvändigheterna sjunker kan kapitalisterna betala arbetarna mindre värde, men ändå få lika mycket (eller mer) bruksvärde. Om mängden variabelt kapital som måste investeras i arbetskraft kan minskas på det här sättet, och om den totala mängden arbete och därmed värde är konstant,

¹⁹ Ibid., 40.

²⁰ I kapitel 23 i första bandet diskuterar Marx ersättandet av arbetskraft (*AK*) med produktionsmedel (*PM*) som en ökning av kapitalets tekniska sammansättning (*PM/AK*), eller den utsträckning i vilken värdesammansättningen (*KK/VK*) återspeglar skillnader i den tekniska sammansättningen, som en ökning av den organiska sammansättningen av kapitalet. Som matematisk kvot mäter den organiska sammansättningen den tekniska sammansättningen i termer av värde, men den kan också innebära ett politiskt index och representera en viss arbetsdelning och den därmed sammanhängande politiska sammansättningen av klassmakten.

kommer den relativa andel som kapitalet får som mervärde att öka. Detta är den relativa mervärdestrategin.

Det är inte bara så att denna strategi har varit viktig, utan kapitalistklassen har dessutom, som vi kunde se i introduktionen, försökt att institutionalisera den. Under den keynesianska eran kopplade produktivetsöverenskommelser samman produktionshöjningar med löneökningar genom fackliga avtal och statliga åtgärder. Betänk då att en av de mest grundläggande aspekterna av våra moderna kriser är det sätt på vilket arbetarklassens kamp mot produktivitet (tillsammans med dess lönekrav) har rubbat produktivetsöverenskommelserna och underminerat det relativa mervärdet. Då framstår det första kapitlets korta andra sektion, som ofta hålls för en överflödig utläggning av sektion ett, som ytterst relevant i analysen av nutida förhållanden. När vi ser hur kapitalets omfattande angrepp på lönen värde genom global inflation sker i och med en världsomspännande omstrukturering av arbetsdelningen, inser vi vikten av att förstå den relativa mervärdestrategins konkreta yttringar för att på så vis kunna föregripa och bemöta dem.